

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історичні зошити

П.М.Бондарчук

Українізаційні процеси у
профспілковому русі УСРР
(20-і роки)

Київ-1999

Бондарчук П.М. Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-і рр.) / Інститут історії України НАН України. — К., 1999.

У брошурі зроблена спроба висвітлити здійснення політики українізації у профспілковому апараті та серед робітників і службовців, членів профспілок. Для істориків, викладачів, всіх, хто цікавиться історією України.

БОНДАРЧУК Петро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу історії культури українського народу Інституту історії України НАН України.

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Р е д к о л е г і я

С.В.Кульчицький (головний редактор), *О.І.Ганжа* (відповідальний редактор), *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *М.В.Коваль*.

Авторська редакція

Оригінал-макет підготувала М.В.Юр

Авторська коректура

Набір підготувала О.Л.Юзефчик

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ВСТУП

Історичний досвід показує, що здобуття народом незалежності активізує інтерес до тих моментів в історії цього народу, коли відбуваються різкі прояви національної свідомості, прискорення процесів національної консолідації, значний розвиток культури. В даному випадку це є характерним і для України. У процесі становлення її державності і надання українській мові статусу державної, намаганні сприяти розширенню сфери її вживання актуальним стало питання вивчення історичного досвіду тих періодів, коли відбувались подібні процеси. Один з таких періодів припадає на 20-і — початок 30-х років ХХ ст. і пов'язаний з розпочатим на XII з'їзді РКП(б) курсом на коренізацію, яка в Україні отримала назву українізації.

Варто зауважити, що цей термін не повною мірою відбивав масштаб і характер змін у національній політиці, що були пов'язані з відновленням пріоритету національної мови та культури. Чи не було б дивним, якби ми почали говорити про англізацію Англії, русифікацію Росії, чи італізацію Італії. Торкаючись цього питання, зарубіжний дослідник Іван Кошелівець писав: «Дехто ще тоді висловлювався проти визначення (українізації - прим. авт.) на тій підставі, що Україну нема чого українізувати, її треба дерусифікувати, тому доцільніш було б говорити — дерусифікація.»¹

Подібні дискусії, суперечки тривають і сьогодні, коли одні дослідники пропонують вживати замість «українізації» терміни «національна реформа», «національно-культурна реформа» або брати це слово в лапки, підкреслюючи, таким чином, неповну відповідальність цього слова тому змісту, який в нього вкладався. Проте кінцеву відповідь щодо вживання цих термінів може дати лише поглиблене вивчення даного процесу; дискусії, у яких беруть участь як історики, так і науковці інших галузей — політологи, філософи, філологи, культурологи.

Але як би ця політика не називалась, слід відзначити, що вона справила значний вплив на тодішнє життя України. Вона була зумовлена як попереднім історичним розвитком, так і тією суспільно-політичною ситуацією, коли більшовики намагались повернути на свій бік українське суспільство. В Україні у 20-х рр. було взято офіційний курс на здійснення політики українізації, що стала важливою частиною більшовицької національної політики в Україні. Українізація була спрямована на наближення партійних і радянських органів до українського суспільства, зближення русифікованого міста і українського села, зміцнення спілки робітничого класу і селянства.

В сучасний момент проблема розширення сфери вживання української мови і сприйняття розвитку української культури перебуває на вістрі суспільно-політичного життя, є об'єктом уваги громадськості і різних політичних сил. Проведення українізаційних заходів викликають безліч суджень — від заперечуючих до апологетичних. Зокрема, про це свідчать різні масові громадсько-політичні акції, програмні документи політичних партій та громадських організацій. Вирішення даної проблеми є одне з найважливіших завдань в культурній сфері, оскільки для денаціоналізованого народу створюються несприятливі умови існування, що витікають з мовно-культурного підкорення.

Визначний український філолог-славіст О.О.Потебня писав, що «на місці витіснених форм свідомості запановує мерзота опустошення і займає це місце до тих пір, поки витісняюча мова не стане своєю і разом з тим не прилаштується до нового народу».²

Тому українізаційні процеси, які мали місце в українському суспільстві в 20-х рр., послужили значним бар'єром на шляху до цього інтелектуального і культурного опустошення, оскільки здобутки політики українізації не вдалось повністю знищити і за наступні десятиліття.

Значне місце в політиці українізації відводилось і профспілкам. Їм ставилось в обов'язок не лише переведення на українську мову свого діловодства і висування національних кадрів, але, як громадській організації, проводити українізаційну роботу серед своїх членів.

Профспілки переводять на українську мову організаційно-масову та культосвітню роботу, українізовують профспілкову пресу та книговидання, організовують гуртки та курси по вивченню української мови і ознайомленню з надбаннями української культури.

Слід відзначити, що профспілки проводили українізаційну роботу в одній із найважчих сфер—серед русифікованих робітничого класу та службовців. І коли українізацію освіти та друку, перехід на роботу українською мовою апарату можна було здійснювати наказовими методами, то тут необхідно було діяти лише засобами пропаганди. Тому, наскільки ці засоби будуть вдалим та ефективним, багато в чому залежало вирішення питання: чи русифіковане місто стане українським чи ні?

Досвід реалізації українізаційної політики в Україні протягом 20-х — початку 30-х рр. у профспілках і профспілками серед їхніх членів становить значний інтерес нині, коли відбуваються процеси значного національно-культурного розвитку. Тому в даній праці зроблена спроба висвітлити та проаналізувати цю сферу діяльності профспілок.

РОЗДІЛ I.

Українізація профспілкового апарату

Завдання відбудови народного господарства й участь у ньому українських робітничих мас вимагали послідовного проведення політики українізації і в профспілковому апараті. Профспілки повинні були налагоджувати зв'язки з масами, передавати їм вказівки влади і постачати верхи інформацією щодо потреб робітників та службовців. Ще в 1921 р. В.Леніним у плані доповіді про роль і завдання профспілок було вказано,

що керівники не повинні відриватись від керованої маси.³ Тому українізація профспілкового апарату стала однією із сфер загального українізаційного процесу в республіці. Проте українізація профспілкового апарату з самого початку свого здійснення нашоувхувалась на багато перејон на своєму шляху. Це пояснюється складністю політичної і економічної ситуації, невідготовленістю багатьох профспілкових керівників до здійснення нового курсу в національній політиці й прихильність до ідей великодержавності та централізму.

Але, внаслідок того, що українізація була державною політикою і на її користь приймались постанови пленумів ЦК, постанови та декрети ВУЦВК та Раднаркому УСРР, то профспілкове керівництво мусило рахуватись з нею. Тому вже невдовзі після прийняття декрету Раднарокому УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р., постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови» і рішень червневого пленуму ЦК КП(б)У 1923 р. почали відкриватися перші профспілкові курси по вивченню української мови, зокрема у профспілці залізничників подібні курси почали функціонувати з 15 вересня 1923 р.⁴ В даному випадку було намагання наблизити профспілковий апарат до українського населення, в переважній своїй масі селянського, оскільки українські селяни, як зазначалось в докладній записці профспілки цукровиків до ЦК КП(б)У, «ще до цих пір дивляться на контори як на панські установи».⁵

Українізаційна робота, яка проводилась профспілками у 1923-1924 рр., стосувалась, головним чином, сільської місцевості. Дії Укрбюро ВЦРПС по проведенню українізації зводились в основному до формальних вказівок на необхідність підбору у спілкові органи працівників, що не лише володіли українською мовою, але й були «ідейно-підкованими»; до пропускання через курси української мови всього активу профспілкових пра-

цівників, які не володіли українською мовою.⁶ Що ж стосується діловодства, то воно, згідно вказівок Укрбюро, повинно було вестись найбільш зрозумілою для членів профспілкових організацій мовою. А, оскільки російська мова була більш загальноживаною, а значить, більш зрозумілою, то вказівки Укрбюро, таким чином, кваліфікували статус російської мови як мови офіційного діловодства. Лише для діловодства в сільських та районних осередках робились застереження, що воно повинно вестись переважно українською мовою.⁷

Однак навіть такі обмежені українізаційні заходи внаслідок консерватизму багатьох профспілкових керівників були прийняті досить прохолодно: у 1923 р. українізація профспілкового апарату проходила дуже мляво. Лише у 1924 р. відбулись певні позитивні зміни. Губернськими радами профспілок (ГРПС) були розроблені плани щодо календарних термінів.⁸ Так, Одеська ГРПС вирішила перевести профроботу на українську мову в райкомах і сількомах спілок сільгоспробітників, працівників освіти та радслужбовців до 15 жовтня 1924 р. До цього терміну повинні були повністю перевести на українську мову діловодство і частково профроботу райміськами спілок медичних працівників, харчовиків; окривділи: працівників освіти, радслужбовців, працівників сфери культури і губвідділи сільгоспробітників, працівників освіти та радслужбовців.⁹

Необхідно зауважити, що це була лише теоретична частина українізації. На практиці справи були значно гірші: в тій же Одеській губернії на середину 1924 р. лише спілка Робземліс провела більш-менш значну роботу.¹⁰ Аналогічний стан речей був і у профспілках інших регіонів півдня та сходу України. Так, у Харківській губернії українізаційні заходи мали певне місце лише у спілках Робземлісу, цукровиків та Робосу, тобто спілок, тісно пов'язаних з селом. Що ж стосується індустріальних профспілок, то українізаційна робота була для них чужою.¹¹

Кращою була ситуація тільки в західних та північних регіональних спілках. Зокрема, у Подільській губернії спілки Робземліс і Робос перейшли на українську мову ще в середині 1923 р. Більшість спілок на середину 1924 р. було українізовано на Волині.¹²

Становище у галузі українізації профспілкового апарату покращилось тільки після створення в Україні Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС). Питання про створення ВУРПС і всеукраїнських комітетів по окремих спілках (ВУКів) з більш широкими правами, ніж вони мали до того часу, було підняте партійними керівниками. 2 травня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову спеціальної комісії про українізацію профспілок. Згідно цієї постанови Укрбюро ВЦРПС переорганізувалось у Всеукраїнську раду профспілок. Реорганізації підлягали також Всеукраїнські комітети профспілок. ВУРПС і комітети спілок повинні були вибиратись на українських з'їздах всеукраїнського масштабу.¹³

Які ж були передумови для цього? На II-ому з'їзді були названі наступні:

- 1) на території української республіки всі державні органи сформовані і в достатній мірі зміцнились;
- 2) намічалось проведення районування (передбачалась ліквідація губерній і центр мав безпосередньо контактувати з округами);
- 3) розвиток народного господарства;
- 4) необхідність профорганізаціям брати більш активну участь у вирішенні тих проблем, які стояли на даний момент.¹⁴

У трьох останніх випадках надання українським профспілкам більшої свободи мало покращити функціонування профспілок як головного «передавального паса», здатного забезпечити контроль партії і радянської держави над народними масами.

Створення Всеукраїнської ради професійних спілок було і наслідком політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б), що передбачала утворення місцевих інституцій і сприяння їхньому розвитку.

Надання певної самостійності українським профспілкам зовсім не означало зміни їх місця і ролі в радянській державі. Вони залишились такими як були визначені відповідним партійним рішенням, де підкреслювалось: «При диктатурі пролетаріату профспілки змінюються з органів боротьби з боку продавців робочої сили проти панівного класу капіталістів в апарати пануючого робітничого класу. Завдання профспілок лежать, головним чином в організаційно-господарській та виховній ділянках. Ці завдання мають профспілки виконувати не як самостійна, організаційно відокремлена сила, а як один із основних апаратів радянської держави, керованої комуністичною партією, тільки в такій системі буде гарантована максимальна стабільність системи пролетарської диктатури і найбільший продукційний ефект.»¹⁵

Замість Укрбюро ВЦРПС, укрбюро центральних комітетів спілок і уповноважених даних комітетів було створено Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС) і всеукраїнські комітети галузевих спілок (ВУКи), що обирались республіканськими з'їздами. На з'їзді було обрано першу Всеукраїнську раду профспілок у кількості 99 членів та 33 кандидатів, ревізійну комісію. Головою ВУРПС став Ф.Я.Угаров.¹⁶

Проте реорганізація українських профспілок зовсім не означала, що вони вийдуть з-під впливу союзного апарату. «Хоча ми й ставимо питання про поширення прав всеукраїнських профорганізацій, — говорилося у доповіді про національне питання на II-ому з'їзді профспілок України, — ... а проте, ми повинні будемо ще раз на нашому з'їзді підкреслити необхідність єдності профруху у всеукраїнському масштабі».¹⁷ Таким чином, з'їзд підтверджував, що ВУРПС і ВУКи в майбутньому повинні здійснювати свою діяльність під керівництвом ВЦРПС.

Створення ВУРПС і ВУКів хоча й обіцяло полегшити реалізацію українізаційної програми щодо профспілкового апарату, але не могло вирішити повністю цю проблему. Потрібні були глибокі зрушення у свідомості співробітників профапарату, які були здебільшого російськомовними і ставились до української мови та культури як до другосортних, нижчих порівняно з російською мовою та культурою.

Завдання практичної реалізації українізаційної програми вимагало розробки плану певних дій. Одне лиш легітимне обґрунтування українізаційної політики сприяло здійсненню цієї кампанії, але потрібні були практичні заходи для реалізації її в житті. Профспілковий апарат був занадто русифікований як у кадровій, так і мовно-культурній сферах. Відсоток українців у ньому був дуже низьким порівняно з чисельністю українців, членів профспілок. Так, за даними на 1 травня 1924 р. українці становили 40,6% складу апарату окривдділень спілок і 32,0% апарату Центральних правлінь спілок; тоді як росіяни, відповідно, 24,1 і 30,1 %; євреї 30,7% і 33,6%, представники інших національностей - 4,6 і 4,3%.¹⁸ Тому з самого початку було зрозумілим, що робота по українізації профспілкового апарату буде вимагати значних зусиль і коштів. Свідченням цього були і перші кроки, зроблені у 1923-1924 роках, які показали, що так просто і швидко, як планувалось, здійснити українізацію профспілкового апарату неможливо — потрібен більш серйозний підхід до вирішення цієї проблеми.

З метою покращення функціонування курсів української мови було розроблено «Положення про курси вивчення української мови в державних та громадських установах і організаціях».¹⁹ Положення, як видно з назви, регламентувало діяльність курсів не лише для державних службовців, але й для працівників профспілкового апарату та інших громадських організацій. Воно було затверджене центральною комісією по українізації.²⁰ Завданням подібних курсів було набуття правильної вимови та навиків пись-

ма, уміння викладати українською мовою думки, засвоєння граматики і ознайомлення з елементами українознавства.

Особи, які відвідували курси, поділялись на 2 категорії: ті, що зовсім не володіють українською мовою, або знають її погано, і ті, що володіють українською мовою. Згідно категорій встановлювались терміни навчання. Так, для осіб, які належали до I-ої категорії, навчання тривало 5 місяців з відвідуванням 3 рази на тиждень по 2 академічних години. Особи, які належали до II-ої категорії, відвідували трьохмісячні курси теж три рази на тиждень.²¹

З початку заснування курсів виникла проблема: хто їх буде фінансувати — профспілки чи держава? Це питання було дуже болючим, оскільки профспілки не бажали брати на себе матеріальне утримування курсів по вивченню української мови. Невирішеність цього питання певною мірою гальмувала українізаційні процеси у профапараті. Як приклад, можна навести спілку радторгслужбовців. На VII з'їзді радторгслужбовців Харківщини прозвучало: «Вона (українізація) йде туго. Установи не мають коштів, щоб платити за курси. А винуватцем є спілка, яка не потурбувалась про це при складанні кошторису».²² І, оскільки подібні виступи пролунали на з'їзді не раз, то питання про фінансування курсів української мови для профпрацівників спілки було вирішено позитивно: фінансові витрати взяла на себе спілка, де це питання досить довго чекало свого вирішення.

Із просуванням українізаційної програми в середовищі профапарату логічно поставали два рівні українізації. До першого рівня належало засвоєння профспілковими працівниками української мови як необхідного засобу для їхньої роботи; до другого — ознайомлення з елементами української культури, яке включало в себе вивчення історії КП(б)У революційного руху в Україні, історію української літератури, ознайомлення в загальних рисах із Західною Україною тощо.²³ Варто зазначити, що другому рівню у перші роки здійснення українізації значна увага не приділялась, але

дещо пізніше вивчення українознавства проголошувалось «другим ступенем українізації».

Перепоною на шляху українізації профапарату, та й не лише його (це стосувалось багатьох аспектів політичного та культурного життя України), була нерозробленість українського загального правопису. Нестача підручників і словників, відсутність термінології та інші мовні проблеми були болючими місцями на протязі усього українізаційного процесу 20-х рр. Прикладом невирішеності цього питання є те, що письменники писали на різних діалектах, у яких різнились навіть прості слова.²⁴ Пропонувалось замінити кирилицю латинським алфавітом, зокрема, така пропозиція прозвучала на Всеукраїнській конференції по встановленню українського правопису у 1927 році.²⁵

Щоб вирішити подібні проблеми, Раднарком УСРР 23 липня 1925 р. постановив організувати при Наркомосі Державну комісію для розробки правил правопису української мови з 26 осіб: О.Я.Шумського (голова), П.К.Солодуба, А.Ю.Кримського, М.Г.Хвильового, М.О.Скрипника, С.О.Єфремова та інших.²⁶ За основу під час розробки правопису комісією було прийнято «Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук», затверджені НКО УСРР 1921 р.²⁷

Та навіть ті заходи, що здійснювались, не могли вирішити подібні проблеми, оскільки нерозробленість правопису і брак необхідних посібників були однією справою, а зовсім іншою було ставлення окремих профспілкових органів до їх розповсюдження. ВУРПС приходилось постійно з цим боротись, але це не завжди давало потрібні результати. Навіть у 1928 р., коли від початку проголошення курсу на коренізацію пройшло п'ять років, траплялися подібні ексцеси. Обіжник ВУРПС від 26 червня 1928 р. зафіксував наступне: «Вважати неприпустимим ставлення ВУКів профспілок до розповсюдження заочних курсів (підручників - прим. авт.) українознавства, внаслідок чого деякі спілки зовсім не розповсюджують

курсів, по низці курсів тираж навіть в один примірник на всю Україну, а по інших дуже незначний, від 2 до 32».²⁸

Для практичного здійснення українізації в середовищі профспілок потрібен був орган, який би керував і контролював стан здійснення українізаційних заходів. Таким органом, але всеукраїнського масштабу, була комісія по українізації на чолі з В.П.Затонським, створена відповідно до рішень квітневого пленуму 1925 р. 27 травня 1925 р. комісія по українізації затвердила підкомісію по українізації профспілок, яку очолив Ф.Я.Угаров.²⁹

Однак справа просування українізаційної програми вимагала більш масштабних дій. Тому на початку 1926 р. відбулась нарада секретарів центральних правлінь профспілок, де було обговорено питання про українізацію спілок. Констатувалось, що перехід профспілкової роботи на мови національностей, які складають більшість, відбувається дуже повільними темпами; деякі спілки обмежуються лише переведенням на українську мову свого діловодства, а масову роботу ведуть, як і раніше, російською мовою. Для покращення становища нарада вирішила створити при ВУРПС спеціальну комісію, до функцій якої входило би спостереження за проведенням українізаційної роботи у профспілках. Подібні комісії повинні були створюватись і при окружних профрадах.³⁰

Рішення цієї наради отримало практичне вирішення 8 березня 1926 року на засідання президії ВУРПС, де було призначено спеціальну комісію з питань українізації профспілок у складі семи чоловік, на чолі з К.М.Гулим,³¹ в яку ввійшли 2 чол. від ВУРПС і 5 чол. від ВУКів спілок. Подібні комісії були створені і при окружних радах профспілок.³² На цьому ж засіданні вирішено провести спеціальне обстеження, щоб виявити, як члени спілок володіють українською мовою.³³ Проте потрібно зауважити, що комісія не дуже дбайливо ставилась до виконання своїх обов'язків; були

випадки, коли більшість її представників не з'являлись на засідання, питання про що ставилось перед президією ВУРПС.³⁴

Тиск партії на профспілки і проявлені внаслідок цього зусилля консервативного керівництва зробили свою справу. І якщо спочатку після II-го з'їзду профспілок України можна було відзначити формальну українізацію (коли українізувалось діловодство ВУРПС, ЦП ОРПС і частково окривддлєнь); то пізніше ВУРПС був взятий курс на переведення всієї масової роботи на українську мову, на висування українців в керівні профоргани та більше відбиття національного складу членів профспілок у виборнім складі профорганів. У результаті дій партійного, державного та профспілкового керівництва у справі українізації профапарату було досягнуто на 1926 рік деяких результатів. Так, серед членів центральних правлєнь профспілок України українці на 1 травня 1926 р. склали 40,6%, тоді коли на 1 січня 1925 р. лише -- 32,7%, у складі пленумів ЦК спілок їх було, відповідно, — 40,6 і 32,7%; у складі пленумів ОРПС — 46,8 (на 1 квітня 1926 р.) і 39% (на 1 вересня 1925 р.).³⁵ Проте, що стосується найвищого керівного органу України — ВУРПС, то тут процент українців хоча й збільшився, однак на 1 січня 1926 р. складав досить малу кількість — лише 12 чол., тоді як росіян було 12, євреїв — 15, представників інших національностей — 4.³⁶ Але навіть при висуванні незначного числа українців у керівні профоргани часто справа доходила до абсурду: брали, скажімо, Белєнкова, віднімали від його прізвища останню букву і висували його як українця.³⁷

Що ж стосується переведення діловодства та листування на українську мову, то тут ситуація була дещо кращою. Деякі спілки при веденні діловодства повністю перейшли на роботу українською мовою. Зокрема у спілці радторгслужбовців на квітень 1927 р. апарат ВУКу був українізований майже на 100%, а окрфілій на 90%.³⁸

Однак, це швидше були винятки, і оскільки просування національної реформи у профапараті бажало кращого, то дане питання не залишив поза

увагою III з'їзд профспілок України, що проходив у листопаді 1926 р., яким більш чіткіше, ніж попереднім, були визначені практичні завдання українізації профспілок. Причиною зміни ставлення до українізації послужили партійні директиви та постанови, зокрема, резолюція червневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 р., який запропонував профспілкам «зміцнити тиск українізації профапаратів та масової роботи... й надалі продовжувати збільшення висування українського активу знизу в керуючі спілкові організації».³⁹ Відповідно до рішень цього пленуму, резолюція III-го з'їзду профспілок України зафіксували необхідність продовжувати проведення подальшої українізації профапарату. Особливу увагу рекомендувалось звернути на апарати індустріальних спілок.⁴⁰

Повільний темп українізації зумовив з боку уряду встановлення чітких термінів, до яких повинні бути українізовані державні та громадські установи. У вересні 1926 р. на засіданні Раднаркому УСРР було вирішено звільнити всіх співробітників державних апаратів, які до 1 жовтня 1926 р. (термін до якого повинна бути закінчена українізація державного апарату) не вивчать української мови і будуть віднесені до III-ої категорії. Установам наказувалось не приймати на роботу таких співробітників. У такому ж порядку, як державним установам, пропонувалось проводити українізацію і громадським організаціям. Але термін, до якого потрібно було завершити українізацію, продовжувався у них до 1 січня 1927 р.⁴¹

Необхідно відзначити, що цей термін міг відсуватись окремими профспілками. Так, пленум спілки гірників вирішив до 1 січня українізувати лише спілковий апарат Правобережжя і Кривого Рогу.⁴² Що ж стосується Донбасу, то українізація розтягувалась на невизначений строк.⁴³ Аналогічне становище, якщо не гірше, було і в інших спілках. Зокрема, до 1 березня 1927 р. відсували термін у спілці хіміків, проте не тільки для профапарату Донбасу, але й Харківського округу.⁴⁴

Однак, таке ставлення до впровадження української мови було характерним не для всіх профспілок. На кінець жовтня 1926 р. було повністю українізоване діловодство в спілці цукровиків, про що йшла мова в доповіді цієї спілки на засіданні комісії по українізації при ВУРПС.⁴⁵

Ясна річ, що терміни, які встановлювались у 1926 р., не були першими і останніми. Вони змінювались протягом всього українізаційного процесу, оскільки одна справа — встановити кінцевий термін українізації, а інша — завершити цей нелегкий процес. Як приклад можна навести спілку Робос, де українізація профапарату почалась після XII з'їзду, і до 1 січня 1924 р. планувалось завершити переведення діловодства в сільських осередках й окружних апаратах, а до 1 березня цього ж року також у губвідділах і Укрбюро.⁴⁶ Але в той період повна українізація не планувалась: російська мова могла вживатись поряд з українською.

Варто звернути увагу і на те, що сприяння отримували лише ті українізаційні заходи, які йшли зверху. Всіляка самодіяльність низів зустрічала негативну реакцію. Цікавим у цьому відношенні є такий момент: коли українізація профспілкової роботи була ще на початковому етапі, деякі профорганізації України українізували листування з ВЦРПС, що викликало невдоволення центрального органу, про що він не загаявся повідомити.⁴⁷

Слід зауважити, що дійсний стан українізації дуже багато в чому залежав від центральних профспілкових органів оскільки не кожна галузева профспілка могла похвалитись суворим дотриманням постанов та директив по українізації. Отримавши вказівки від партії та уряду, центральні профспілкові органи методами адміністративного тиску на підпорядковані органи (що деколи, як зазначалось раніше, проявлялось і в звільненнях з роботи) змушували останніх здійснювати практичні українізаційні заходи.

У другій половині 20-х років у справі українізації профапарату все більшу роль відіграє створення україномовного оточення для службовців.

Воно було не лише наслідком формальної українізації, але й мало допомагати вивченню і закріпленню знань з української мови. Створення україномовного оточення проявлялось у використанні написаних українською мовою вівісок, об'яв, стінних газет, бланків тощо; вживанні української мови у спілкуванні в стінах профустанов.

З великими труднощами вирішувались питання спілкування українською мовою поміж профпрацівниками. Воно виносилось і на засіданнях комісії по українізації при ВУРПС,⁴⁸ мова про нього йшла і в розпорядженнях керуючого справами даної установи.⁴⁹ Перевіряти, якою мовою спілкуються поміж собою службовці профапарату, повинні були і спеціальні комісії. Так, у постанові ВУРПС «Про організацію перевірки знання української мови відповідальних робітників» підкреслювалось, що комісії, які мали в серпні-вересні 1928 р. здійснювати перевірку стану українізації профспілкового апарату, повинні не обмежуватись виявленням лише знання української мови, але й перевіряти, як кожен відповідальний працівник вживає українську мову у щоденній роботі — на засіданнях, зборах, у листуванні, розмовах з відвідувачами. Перевірятись повинні були навіть заходи, які він вживає щодо українізації профспілкового апарату й профроботи в цілому.⁵⁰ А в розпорядженні №30 по управлінню справами ВУРПС від 31 липня 1928 р. наголошувалось, що співробітників, які не виконуватимуть постанови щодо листувань і розмов в установах українською мовою, будуть звільняти з роботи.⁵¹

Обов'язковість знання української мови як розмовної проголошували не лише постанови центральних органів. Вона отримувала свій вияв і в постановах окремих спілок. Так, у резолюції II-го пленуму Всеукраїнського центрального правління спілки радторгслужбовців наголошувалось: «настоювати на тім, щоб всі робітники спілкового апарату користувалися на засіданнях, зібраннях та в переговорах з членами МК українською мовою... щоб робітники спілкових оргзнів, коли до них звертатимуться члени

спілки на українській мові, обов'язково відповідали їм на українській мові».⁵² Тому співробітники профапарату були зацікавлені у вивченні української мови, щоб не позбутись роботи під час регулярних скорочень та чисток, які влаштовувались час від часу; і, в першу чергу, вони стосувались тих, хто не володів українською мовою.

Перевірку знання мови відповідальних працівників ВУРПС та ВУКів профспілок проводила комісія по українізації при ВУРПС; відповідальних працівників окрпрофрад та окрфілій профспілок — спеціальні комісії — трійки, що виділялись президіями ОРПС.⁵³

Слід зазначити, що регулярні перевірки знання української мови серед службовців профапарату психологічно підтримували українізацію, створюючи враження, що цей процес буде постійним і від вивчення української мови нікуди не подінешся. Таким чином, створювалась позитивна ситуація, сприятлива розгортанню українізації. Як приклад діяльності спеціальних комісій по перевірці знання української мови, можна навести комісію, яка виконувала таку роботу у другій половині 1928 — початку 1929 р.

Під час перевірки комісія повинна була встановити три категорії на підставі таких принципів:

- до першої категорії належали особи, що вміли вільно розмовляти українською мовою і висловлювати свої думки з приводу порушених тем;
- до другої категорії належали особи, які вміли розмовляти в межах щоденного вжитку, перекладати без словника з російської на українську і, навпаки, демонстрували знання найголовніших правописних норм;
- до третьої категорії належали ті, хто розмовляти українською мовою взагалі не вміли, писали та перекладали безграмотно.⁵⁴

Для остаточного вивчення та удосконалення знань з української мови співробітниками профапарату пропонувалось надавати їм термін від 1-го до 3-х місяців, підходячи до кожного із співробітників індивідуально;

причому багато часу (4-6 місяців) рекомендувалось виділяти лише у виняткових випадках, здебільшого тим особам, що недавно прибули в Україну, або ж були висунені на керівну роботу з виробництва.⁵⁵

Варто відзначити, що подібні перевірки профспілки проводили під тиском НКО,⁵⁶ який на той час контролював здійснення українізації.

Аналіз матеріалів подібних комісій показує, що багато співробітників профапарату, які були віднесені до 1-ої та 2-ої категорій, отримавши посвідчення, з часом починали дедалі рідше вживати українську мову і, таким чином, в результаті пізніших перевірок, були кваліфіковані в нижчі категорії. Однак подібні проблеми були не єдиними; таких, які заважали проведенню українізації профспілок і потребували свого вирішення в ході точної роботи, існувало дуже багато. Це: недостатність коштів для проведення українізаційних заходів; прийом на посади осіб, що не володіли українською мовою в обхід постанов, які забороняли подібну практику; часта відсутність чітких планів українізаційної роботи; повернення з україномовного діловодства на російськомовне; небажання співробітників профапарату розмовляти українською мовою поміж собою і з відвідувачами. Ці проблеми стояли перед профспілками протягом всієї українізаційної доби, проте не були остаточно вирішені. На IV з'їзді профспілок України, що відбувся 1-8 грудня 1928 року, зазначалось: «Ще й досі не подолано інертність та упередження шовінізму по багатьох апаратних ланках індустриальних спілок».⁵⁷

В деяких регіонах робота апаратів ОРПС не була українізована навіть на 1930 р. Бригада, яка перевіряла Луганську ОРПС, констатувала, що листування й діловодство проводиться здебільшого російською мовою. Неукраїнізованим були всі сектори, відповідальні і технічні працівники ОРПС розмовляли виключно російською мовою, ніхто з останніх навіть не відвідував курси вивчення української мови.⁵⁸

Не могла цю інертність та упередження усунути і грізність наказів профспілкових керівників, яка зовсім не означала їхню прихильність до українізації. Факти демонструють зовсім протилежне: як профкерівники могли змусити інших вивчати українську мову та знайомитись з українською культурою, коли самі до неї часто ставились зневажливо. Зокрема, К.М.Гулий (пізніше — голова комісії з українізації профспілок) на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р. заявив, що вивчить українську мову за умови надання двохмісячної відпустки.⁵⁹ Та що можна говорити про інших профспілкових керівників, коли навіть самі керівники ВУРПС Ф.Я.Угаров (голова ВУРПС з 1924 по 1925 рр.) і А.Ф.Радченко (голова ВУРПС з 1925 по 1928 рр.) не відзначались лояльністю до українізації. Ф.Я.Угаров свої антиукраїнізаційні погляди чітко проявив на квітневому пленумі 1925 р.,⁶⁰ а щодо А.Ф.Радченка, який був за походженням українцем і одним з найбільш консервативних профспілкових керівників по відношенню до вирішення національного питання, то оцінку його методам боротьби проти інакомислячих, у тому числі і прибічників українізації, дав О.Я.Шумський: «... ми давно знаємо, що у нього (тобто Радченка) є одинокий та універсальний засіб ідейної більшовизації й переконання — це в зуби та заламати салазки...».⁶¹

Слід зауважити, що, незважаючи на труднощі в проведенні українізаційної політики, у середовищі профспілкового апарату характерні й здобутки, хоча, на відміну від проблем, які постійно супроводжували українізаційний процес, успіхи проявлялись значно рідше і повільніше. Однак вони існували. Як доводять результати перевірок, політика українізації просувалась все далі; з кожним роком кількість співробітників профапарату, що володіли українською мовою, збільшувалась. Поступово атмосфера несприйняття української мови розвіювалась і ставлення до неї ставало позитивнішим. Характерним був і ріст чисельності профпрацівників, українців за національністю, що демонструє нижче подана таблиця:⁶²

Найменування організації	українці в %		росіяни в %		євреї в %		інші національності в %	
	1 січня 1926 р.	1 травн. 1928 р.	1 січня 1926 р.	1 травн. 1928 р.	1 січня 1926 р.	1 травн. 1928 р.	1 січня 1926 р.	1 травн. 1928 р.
ВУРПС	35,3	59,2	47,1	31,8	11,8	4,5	5,8	4,5
ОРПС	44,1	45,4	24,7	26,9	26,8	22,0	4,4	5,7
Вуки профспілок	41,8	48,1	29,4	29,4	24,8	16,6	6,5	5,9
Окрвідділення	45,2	50,2	21,1	20,8	27,5	23,2	6,2	5,8
Окрзавміськкоми	—	56,5	—	11,3	—	26,5	—	5,7
Всього	44,8	50,2	21,8	21,2	27,3	22,8	6,1	5,8

Проте незважаючи на певні успіхи, до завершення українізації проф - апарату було ще дуже далеко. У 20-х роках цей процес ще себе не вичерпав і потребував поглиблення і розгортання. Про це йде мова у партійних, так і в профспілкових постановах, присвячених даному питанню, що були видані у 1928-29 рр. В одній з чергових постанов комісії з українізації при ВУРПС, яка була затверджена Президією ВУРПС, стан українізації Всеукраїнської ради профспілок і проведення українізаційних заходів профспілковим керівництвом були визнані незадовільними. Констатувалось погане відвідування співробітниками ВУРПС курсів української мови і передплачування україномовної періодики. Для вирішення нагальних проблем пропонувались чергові заходи (рекомендовані уже не перший раз): протягом одного тижня повністю українізувати все діловодство ВУРПС; зобов'язати всіх співробітників розмовляти і листуватися в установах по службових питаннях винятково українською мовою (за невиконання цього пункту постанова погрожувала звільненням); приймати на роботу до апарату ВУРПС лише тих осіб, що володіли українською мовою; при прийомі на роботу нових співробітників збільшити відсоток українців.⁶³

Таким чином, повторювались старі вказівки, а «профапарат лише повільно рухався», не прагнучи здійснення активних заходів в українізаційній сфері. Якщо українізація його і досягла певних успіхів, то лише в ос-

новному завдяки тиску партії та українського суспільства. Таке протистояння українізаційним заходам було зумовлене в першу чергу тим, що росіяни, євреї і зрусифіковані українці становили серед членів апарату, навіть у кінці 20-х рр. більшість. Звісно, у профапараті було багато і таких, хто не стільки опирався українізації, скільки прямо ігнорував її, посилаючись на труднощі вивчення української мови, нестачу часу тощо. Особливо противився українізації профапарат русифікованих південних та східних регіонів України. На перешкоді українізації профспілокового апарату була також їхня відносна самостійність у профспілок УСРР 20-ті р. Час, коли партія і держава остаточно «Прибрали профспілки до своїх рук» настав лише тоді, коли здійснення політики українізації фактично було призупинено. Але незважаючи навіть на окремі цифри в українізації профапарату, порівняно з початком 1920-х р., це були успіхи. І можливо вони були б значнішими якби реалізація українізаційної програми на початку 1930-х р. не була призупинена.

РОЗДІЛ П. Українізація робітників і службовців

Широкий розмах національно-культурного розвитку у 20-х р. загострив увагу до національного питання і в низових профспілкових організаціях. Оскільки переважна більшість робітників та службовців були членами профспілок, то вони були і найбільш численною з усіх громадських та політичних організацій як в Україні, так і в СРСР, й мали тенденцію до збільшення. Наприклад, з 1 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1930 р. число членів українських профспілок збільшилось з 1370500 чол. до 2339600.⁶⁴ Тому питання проведення українізаційної роботи у низових профспілкових організаціях і в середовищі їх членів було пов'язане не лише з культурними аспектами життя українського населення, але певною мірою мало і політичне значення.

Обстеження, проведене в травні 1924 р., яким було охоплено 550 532 робітників і службовців (48% всього числа членів спілок) показало, що українцями назвали себе 40,1%; росіянами — 37,6%; євреями — 14,5%; поляками — 2,4%; інші і ті, що не вказали національність, становили 5,4%.⁶⁵ Що ж стосується розмовної мови, то тут становище було значно гіршим: з обстежених 250 778 чол. (22,1% всіх членів спілок) українську мову своєю розмовною назвали лише 24,7%.⁶⁶ Але навіть ця цифра викликає сумнів, оскільки дані обстеження говорять, що по ряду спілок, зокрема, будівельників і текстильників, число тих, чиєю розмовною була українська, значно перевищували число самих українців, що було дуже малоймовірно. Були випадки, коли при обстеженні часто до числа українців записували росіян, які народились в Україні.

Оскільки українці становили значну кількість серед членів профспілок, було порушено питання, щоб українські за національністю профспілкові маси обслуговувались їхньою рідною мовою. Але більшість профспілкових діячів сприйняла це в штики. На II-ому з'їзді профспілок України доповідач по національному питанню І.П.Булат піддав гострій критиці не лише пропозицію «українізувати спочатку низи, а потім апарат», але й виступив взагалі за досить пасивну українізацію низових організацій. У його доповіді прозвучали наступні слова: «... цілий ряд професійних керівників, навіть тих, що знаходяться на керівній роботі, не розуміють завдань, які зараз стоять перед нами в справі українізації. Вони говорять про українізацію робітничих мас. Я би спитав у цих товаришів, де це написано? Чи читали вони це де-небудь у вченні Леніна, чи в якій-небудь праці чи творі?... Наше завдання — налагодити обслуговування робітничих мас тією мовою, яка для них найбільш зрозуміла. Тобто рідною для них мовою».⁶⁷

Коли І.Л.Булат боронив права неукраїнців, він забував, що російська мова була розмовною і для багатьох українців. Його позиція відбивала не лише його особисті погляди, але й погляди багатьох партійних та проф-

спілкових діячів. Ще в червні 1923 р. в комісію по розробці практичних заходів по виконанню рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання при Політбюро ЦК КП(б)У звернувся з листом секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь, в якому заперечувалась необхідність проведення українізаційних заходів у промислових центрах України та профспілках.⁶⁸

Варто зауважити, що теоретичні розбіжності виникали не лише між противниками і прибічниками українізації робітничого класу, але й серед останніх. Характерною у цьому відношенні була полеміка між В.П.Затонським і П.К.Солодубом (заступником наркома освіти), що розгорнулася на сторінках газети «Комуніст» у січні-березні 1925 р.

Солодуб ще в 1923 р. у своїй статті піддав критиці твердження Затонського про те, що українська культура є селянською. Використовуючи статистичні дані, він доводив, що в Харкові кількість робітників-українців складала більше, ніж 60% і що більшість з них віддавала дітей в українські школи.⁶⁹

В січні 1925 р., спираючись на нові факти, П.К.Солодуб знову повернувся до даної теми, виступаючи проти пов'язування національного питання в Україні лише з селянством, оскільки це створювало передумову пільг російській культурі, як пролетарській.⁷⁰ У відповідь В.П.Затонський у своїй статті «Національне питання в Україні» зазначив, що, якби всі класи і прошарки в Україні були українізовані, то національного питання не існувало б.⁷¹ Цей спір переріс в дискусію, в якій так і не було досягнуто компромісу.

Слід відзначити, що окремі голоси щодо активної українізації робітництва звучали ще на перших порах. Однак висування таких вимог було ризикованою справою, оскільки з них випливало, що українізація проводиться не пролетаріатом, а поза ним і всупереч його бажанню. Тому було використано теорію про два типи російськомовних робітників в Україні,

яка зіграла значну роль в реалізації українізаційної програми в середовищі робітничого класу.

Згідно цієї теорії українізація повинна бути застосована до зрусифікованих українців, щоб вони могли вийти зі стану «ні тут, ні там». Що ж стосується робітників-росіян, то їх потрібно було прихилити до української мови та культури без будь-якої примусовості.⁷² Ці погляди були включені в тези червненого пленуму ЦК КП(б)У 1926 р. «Про підсумки українізації».⁷³

Примус дозволялось застосовувати лише до державних службовців (але не для всіх груп), тому українізація профспілок, що обслуговували цю верству населення, відбувалась значно швидше і ефективніше. Проте й тут її зустрічали не завжди з розпростертими руками. Наприклад, ось як проходились українізаційні заходи серед друкарів: «Досі українська мова та взагалі українознавство було у нас у планах культроботи. Вивчали його байдужно, не надаючи цій справі особливо важного значіння. Часто товариші з'являлися на горизонті групи української мови коли навчання починалося, потім зникали...»⁷⁴

Допомогли змінити в якійсь мірі наявний стан речей природні українізаційні процеси. Неп як політика, спрямована на відбудову економіки країни, спричинила активізацію міграцій. Переселення сільського україномовного населення у зрусифіковані міста стало націотворчим чинником, оскільки село, незважаючи на культурну відсталість, зберегло українську мову та культурні традиції. Але для першої половини 20-х р. було характерним не стільки вливання селян в робітничі лави, як повернення старих робітничих кадрів, органічно пов'язаних з селом, що у важкий період громадянської війни і розрухи шукали у селі прихистку.

Однак природні українізаційні процеси міграційного характеру гальмувались зворотними процесами теж міграційного характеру, але не природнього. В Україну під гаслами відбудови економіки переселялись громадяни Росії та інших республік. Ці переселення часто відбувались не

лише у формі трудових мобілізацій і добровільних переселень, але й у формі насильницьких депортацій, як це траплялось з терецькими козаками, яких було направлено на примусові роботи в шахти Донбасу.⁷⁵

Для з'ясування масштабу цих міграцій проаналізуємо стан справ по забезпеченню робочою силою. У листопаді 1923 р. ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з проханням надати допомогу Донбасові кадрами. Була оголошена мобілізація працівників. У 1924/25 рр. в Україну прибуло 116 000 гірників, будівельників, різноробочих, а всього 258 747 чоловік, з яких в Донбас було направлено понад 172119 чол.⁷⁶ Ще більший приплив був у 1925/26 рр. — 315 тис. чол.⁷⁷ З Білорусії в один лише Донбас приїхало 17 363 особи.⁷⁸ У кінці 1925 р. з 120 тис. робітників Донбасу на долю корінного населення припадало близько 60 тис.⁷⁹

Потрібно, однак, зауважити, що частина мігрантів, не прижившись, поверталась назад. Відбувались також міграції і з України, але вони були значно малочисельнішими, порівняно з міграціями в Україну.

Переселення населення з інших республік в Україну значно гальмувало ті українізаційні процеси, які відбувались у середовищі робітничого класу внаслідок вливання українців у міський пролетаріат, оскільки переселенці, які розселялись у промислових регіонах, збільшували число російськомовних робітників. Це безпосередньо відбивалось і на проведенні українізації в низових профспілкових організаціях і в середовищі самих робітників, членів профспілок.

Таким чином, як ми бачимо, на шляху українізації низових профспілкових організацій лежало багато перепон, які потрібно було подолати. Для цього було прийнято ряд заходів. Ще на II-ому з'їзді профспілок України було винесено постанову, в якій вказувалось, що з метою правильного проведення національних міроприємств у профспілках з'їзд вважає за необхідне провести всеукраїнський перепис членів спілок і окремих спілкових апаратів для з'ясування їх нацскладу.⁸⁰

Цей перепис був проведений статистичним відділом ВУРПС (Всеукраїнської ради професійних спілок) у травні 1926 р. Однак дані перепису не включали безробітних, кустарів і наймитів. Матеріал не був присланий багатьма підприємствами, оскільки заводоуправління відмовлялися звільняти профделегатів у робочий час для проведення опитування робітників. Всього опитано було 62,6% всієї маси працюючих.⁸¹

За даними перепису, національний склад усіх членів профспілок, охоплених переписом, мав такий вигляд:

національність	в%
українців	49,9
росіян	31,6
євреїв	12,8
інших	5,7 ⁸²

Серед членів індустріальних спілок українці становили 41,6%, розумової праці — 51,4%.⁸³

Значно гіршими були результати у сфері володіння мовою. Якщо українцями серед робітників, об'єднаних в індустріальні спілки, назвали себе більше, ніж 40%, то українську мову своєю рідною визнало лише близько 22,2%. Серед членів професійних спілок розумової праці українська мова була визнана розмовною 43,7%.⁸⁴ Однак коли, як в індустріальних спілках лише половина українців уміла читати і писати рідною мовою, то у членів спілок розумової праці українською мовою читали і писали не лише українці, але й особи інших національностей, оскільки вони українізувались.⁸⁵ Найкраще українізованою з усіх профспілок була спілка робітників освіти — Робос. В цій спілці українці становили 64%, а розмовляли українською мовою 59%.⁸⁶

Варто зауважити, що інформація про мову, хоч і не дуже втішна, не охоплює всіх аспектів дійсного стану речей. Як зазначає Богдан Кравченко, особливо вводять в оману дані про вживання української мови на Дон-

басі. Дослідження, яке було проведене у 1925 р., виявило, що вимова російської розмовної мови, яку вживала молодь, базувалась на українській мові: фактично те, що називалось російською мовою, було українсько-російським діалектом. Вчителі російської мови стикалися з великими труднощами, намагаючись навчити дітей літературній російській мові. На цій основі було висунуто твердження, що ті, хто розмовляє даною мовою, могли б легко українізуватись.⁸⁷

Погане знання української мови українцями, членами індустриальних спілок, не могло не стурбувати українську, патріотично настроєну інтелігенцію, виразником інтересів якої виступав О.Я.Шумський, нарком освіти. У своєму намаганні подолати національний нігілізм і відверте несприйняття профспілковим апаратом українізаційної політики, Шумський наткнувся на опір з боку керівників профспілок. Особливо це проявилось після того, як Наркомос перебрав на себе відповідальність за українізацію у рамках профспілок в обхід профспілкового апарату.⁸⁸ Це послужило тому, що Шумського було звинувачено в намаганні примусово українізувати українських робітників. На що він відповів: «Хто пропонує примусову українізацію, той був би ідіотом, а себе я за такого не вважаю».⁸⁹

Проблема темпів українізаційних процесів серед робітничого класу обговорювалась не раз і на партійних пленумах, де в ході обговорення часто виникали протиріччя. Під час обговорення на Політбюро проекту резолюції червневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 р. О.Я.Шумський, будучи прихильником активних українізаційних заходів, зауважив, що елементи, які сприяють українізації, складають незначне число, тоді як елементів гальмуючих — переважна більшість.⁹⁰ Однак, більша частина партійних керівників не хотіла бачити тих перепон, що їх бачив Шумський, і займала досить обережну позицію. Наприклад, перший секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович рекомендував під час проведення українізаційної роботи проводити різницю між русифікованими робітниками-українцями і робіт-

никами-росіянами, у відношенні до яких, пропонував застосовувати переконання і пропаганду,⁹¹ натомість чітких рішень не приймалося. Підтримуючи лінію на апаратну українізацію, Л.М.Каганович багато зробив для того, щоб вихолостити її зміст, обмежити сферу її поширення. Для нього, як і для багатьох інших партійних та державних діячів, українізація була лише тактичним кроком, що повинен був здійснюватись під посиленням ідеологічним контролем. У своїй діяльності Л.М.Каганович слідував настановам, які давались у листі Й.В.Сталіна від 26 квітня 1926 року, де було вказано: «Можна й треба українізувати, зберігаючи при цьому певний темп, наш партійний, державний і інші апарати, .. але не можна українізувати пролетаріат зверху..»⁹² Вказівки, викладені в листі Сталіна, як відзначав А.А.Хвиля, лягли в основу рішень червневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 р.⁹³

На цьому пленумі піднялась особливо гостра дискусія щодо темпів українізації робітників, де, виступаючи проти поглядів О.Я.Шумського, більшість промовців відкидала і активну українізацію пролетаріату. Особливо активними у цьому відношенні були профспілкові керівники. Зокрема, К.М.Гулий (пізніше — голова комісії по українізації профспілок) навіть зазначав, що запропоновані Шумським українізаційні заходи є не що інше, як укапізація.⁹⁴ Погляди більшості були відображені у промові М.О.Скрипника, в якій йшла мова про диференційований підхід: «Темп українізації ми повинні регулювати в залежності від того, де ми її проводимо: серед тієї частини робітничої класи, що складається з пролетарів-росіян, чи серед тієї частини робітничої класи, що говорить мішаною напівукраїнською мовою. Партія ставить собі питання про українізацію напіврусифікованих робітників, про поглиблення лінії українізації, про призначення до української культури всіх кіл робітників, що говорять ламаною напівукраїнською мовою. Разом з тим ми повинні твердо сказати, що не буде проводитись ніякої примусової українізації щодо російської части-

ни робітничої класи і взагалі росіян, робітників і селян. Росіян-робітників ми можемо привести до заволодіння знанням української мови, до українізації, лише шляхом пропаганди, бо адміністративними методами, примусовими заходами її провадити не можна».⁹⁵

Однак, через кілька років, у зв'язку з українізаційною діяльністю М.О.Скрипника, який очолив Наркомат освіти, акцент дещо змінився у бік сприяння просуванню українських культурних цінностей і серед робітників інших національностей. В резолюції IV пленуму ВУРПС від 13 лютого 1928 р. вже говориться про «вперту боротьбу» за ознайомлення пролетаріату з історією України, її літературою, цінностями мистецтва, шляхами їхнього розвитку. І ці знання повинні були просуватись також і серед робітників інших національностей.⁹⁶ Справа дійшла навіть до проголошення, «що справжнє будівництво соціалізму неможливе без втягування в цю справу господарського і культурного будівництва широких робітничих і селянських мас — воно можливе лише у формі зміцнення Радянської України і розвитку української культури.» Сповільнений темп українізації, — вважало партійне керівництво, — в свою чергу може призвести до відриву селянства від робітничого класу, хоча примусова українізація робітників-росіян заперечувалась.⁹⁷

У другій половині 20-х рр. питання проведення українізаційних заходів серед робітників набуває особливо гострої актуальності. Якщо у першій половині 20-х рр. робітничий клас поповнювався значною мірою за рахунок тих робітників, які внаслідок економічного занепаду, спричиненого громадянською війною, мусили мігрувати в села, то пізніше основною базою поповнення стали міграції селян у міста та промислові райони. Як вдало відзначив Микола Скрипник, робітничий клас відновлюється у нас як завжди і всюди, за рахунок решти населення і, насамперед, за рахунок селянства.⁹⁸

Наскільки був сильним міграційний рух у другій половині 20-х років із села в місто, що спричинив природню українізацію, свідчать наступні цифри: за три роки, з 1925 по 1928 р. із села у машинобудівну промисловість влилось 20% нових робітників, у металургійну — 40% всіх працюючих.⁹⁹ За даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР, у всіх галузях промисловості на кожні 100 робітників, зарахованих на роботу, вихідців із села було у 1925/26 рр. — 44,3%, в 1926/27 рр. — 36% і у 1927/28 рр. — 31,2%.¹⁰⁰ За період з 1 січня 1925 р. по 1 січня 1930 р. чисельність пролетаріату зросла з 323 898 до 708 856 чол.¹⁰¹

Динаміку змін національного складу членів індустріальних спілок демонструє нижче подана таблиця.¹⁰²

Спілки	Кількість осіб, що вважали себе за (в %)									
	українців		росіян		євреїв		поляків		інш.нац.	
	1926	1929	1926	1929	1926	1929	1926	1929	1926	1929
Сільгоспробітні ники	74,5	79,6	16,4	9,0	2,9	5,9	2,8	2,3	3,4	3,2
Індустріальні	41,6	47,9	40,6	34,4	12,0	11,3	2,0	1,8	3,8	4,6
Розумової праці	52,4	58,2	20,7	15,6	21,4	20,5	1,6	1,5	3,9	4,2
Транспорту і зв'язку	64,6	73,0	25,8	18,9	3,9	3,0	1,6	1,3	4,1	3,8
По Україні	49,9	57,2	31,6	25,1	12,8	11,7	1,9	1,8	3,8	4,2

Колишні селяни, вливаючись у ряди робітничого класу, призводять до природньої українізації пролетаріату, а, оскільки чисельність українців, членів індустріальних профспілкових організацій, змінюється, то це змушувало відповідним чином реагувати і профспілкове керівництво. Низові, профспілкові організації, починають активніше українізувати зібрання та засідання. Все більше українською мовою виходить заводських і шахтових газет. Українська мова стає відігравати значну роль у клубній та гуртковій роботі.

Міграційні процеси не могли не помітити і керівництво партії. Тези червеного пленуму ЦК КП (б)У 1926 р. зафіксували наступне: « Немає сумніву, що склад пролетаріату України буде змінюватись в міру її промислового розвитку, в міру припливу із села все нових і нових кадрів українських робітників. Немає сумніву, що склад пролетаріату буде, таким чином, українізуватися...»¹⁰³

Причинами переселень сільського населення в міста були наявність відносного аграрного перенаселення, а також недостатнє матеріальне забезпечення. Покращити свої умови життя селяни сподівались, ставши робітниками, гірниками. А оскільки промисловість у цей час активно відбувалась, то була надія, що їхні сподівання виявляться не марними.

Ще на XV з'їзді ВКП(б) було прийнято курс на індустріалізацію. Особливого значення вирішено було надати відсталім сибірським і центральноазіатським регіонам за рахунок України, Ленінграду і Центрального промислового району (Москви). На початку 1928/29 рр. ці регіони забирали близько 65% інвестицій. Під час першої п'ятирічки планувалось скоротити їх долю до 55%. Однак зменшена була доля лише розвинутих російських регіонів — українська доля навіть дещо збільшилась з 24,5 до 26,2% від загальносоюзних вкладень.¹⁰⁴ Зросло і загальне число інвестицій: якщо у 1925/26 рр радянські вкладення в українську промисловість сягали 199 млн.крб., то у 1928/29 рр. вони вирости до 507 млн.крб.¹⁰⁵ Було заплановано побудувати 386 промислових підприємств і 30 великих шахт.¹⁰⁶ Збільшення вкладень в українську економіку вимагало збільшення кількості робочої сили.

Варто зазначити, що переселення сільських мешканців до міст впливало на процес українізації не лише шляхом механічного збільшення числа українців, але й опосередковано. Природні українізаційні процеси в середовищі робітничого класу були однією з причин, чому партія посилила тиск на профспілки з метою все більшої українізації профспілкової роботи.

Так як профспілки були «передавальним пасом» від партії до робітничих мас і назад, то вони, щоб краще виконувати свої функції і бути близькими до мас, повинні проводити свою роботу мовою, яка була б зрозуміла цим масам. Завдяки зростанню чисельності робітників-українців такою мовою ставала українська. Активізувалась українізаційна профспілкова робота і серед робітників-росіян через те, що збільшення кількості робітників-українців і зневажливе ставлення до їхньої мови могло призвести до тертя між представниками двох найбільших в Україні національностей, а оскільки робітничий клас був головною опорою радянської влади, то, таким чином, ослабити позиції даної влади в Україні. Становище ускладнювалось тим, що найбільш кваліфіковані кадри були росіянами або русифікованими українцями, тоді як некваліфіковані кадри — здебільшого українцями. І, як зазначалось в одному з профспілкових документів, «при неухважності спілок може створитись загроза внутрішніх непорозумінь в робітничому класі по національній лінії. Тому роз'яснення і пропаганда національної політики висувалась в якості бойової задачі.¹⁰⁷ Робота по проведенню так званої ненасильницької українізації робітничого класу включала в себе ведення культурної роботи українською мовою, створення гуртків по вивченню української мови, виступи українських письменників, місячники української культури тощо.

Зовсім протилежну точку зору займали партія і профспілки щодо українізації службовців — вони підтримували курс на примусову українізацію членів спілок радторгслужбовців, Робосу, Медсанпраці, Робмису, Нарзв'язку, комунальників.¹⁰⁸ Як зазначалось в одному з профспілкових документів від 15 січня 1928 року, «ми можемо, повинні і будемо примушувати до вивчення української мови радянського службовця, що повинен обслуговувати потреби населення (в більшості своїй українського)».¹⁰⁹ Тому функціонуванню курсів і гуртків з вивчення української мови для обслуговування службовців профспілками приділялась значна увага. Так, лише в

1925 р. серед членів спілки радторгслужбовців на Київщині на 1 січня в 50 гуртках навчалось 2379 осіб; на 1 липня в 83 гуртках — 1724; на 1 жовтня в 57 гуртках — 1401 осіб.¹¹⁰ Успішно проводилось вивчення української мови і в інших регіонах, зокрема на Харківщині удосконалення знання з української мови з березня 1927 по березень 1928 року проводилось у 98 гуртках з кількістю слухачів 2437.¹¹¹

Серед основних заходів особливе місце займала організаційно-масова робота. Проведення українською мовою зборів та засідань, українізація діловодства низових профспілкових організацій — все це сприяло завоюванню української мови серед членів профспілок, а особливо в середовищі найбільш русифікованих індустріальних спілок. У другій половині 20-х рр. українськими профорганізаціями було досягнуто певних успіхів, що мали позитивне значення. Наприклад, кількість низових профорганізацій України, які проводили загальні збори українською мовою на осінь 1929 р., становила 55,4 %, тоді як три роки тому лише 21%. Зменшилось і число загальних зборів, що проводились мішаною мовою, з 31,5 до 10,3% та російською мовою з 45,0 до 33,6%.¹¹²

Однак процент ФЗМК, які проводили загальні збори російською мовою в індустріальних спілках, зменшився дуже мало. Це є свідченням того, що українізація загальних зборів сталася лише у тих ФЗМК, в яких масово-організаційна робота була частково переведена на українську мову ще три роки тому, а значна кількість тих організацій, які проводили тоді масову роботу російською мовою, були українізовані досить слабо.

Дещо краща була ситуація з переведенням на українську мову діловодства ФЗМК, свідченням чого є нижченаведені дані, що демонструють динаміку переведення діловодства ФЗМК на українську мову:

Спілки	1926	1929
	в %	в %
Сільгоспробітники	80,4	91,7

Індустріальні спілки	26,9	50,1
Розумової праці	59,7	84,8
Транспорту і зв'язку	41,0	62,1
Інші спілки	24,2	62,4
По Україні	49,6	73,4 ¹¹³

Як видно, діловодство ФЗМК, хоча й було краще українізовано, ніж загальні збори, але директиву ВУРПС про стопроцентну українізацію не виконало. Особливо у цьому плані відставали індустріальні спілки. Варто зазначити, що процеси українізації були найбільш інтенсивними в невеликих профорганізаціях. Так 73,4% ФЗМК, що повністю українізували діловодство, об'єднували 62,2% всієї кількості членів, а 55,4%, що українізували проведення загальних зборів — 35,7%.¹¹⁴

Особливо відставав стан українізації масово-організаційної роботи у таких профспілках, як гірники, хіміки, будівельники, залізничники. На кінець 1929 року ступінь українізації загальних зборів і діловодства у гірників сягав відповідно 10,8 і 27,0%, хіміків — 7,2 і 32,7%.¹¹⁵ А якщо врахувати, що проведення організаційно-масової роботи українською мовою не потрібно було прилаштовувати до національного складу членів профспілок, а навпаки, воно повинно було сприяти українізації, то стан речей в багатьох низових профспілкових організаціях бажав кращого.

Відставання індустріальних профспілок відзначалось у резолюції XI з'їзду КП(б)У: «Профорганізації основних промислових районів не лише не йдуть ще попереду цього тяжіння робітничої класи до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху.»¹¹⁶

Слід зауважити, що українізація робітничого класу та службовців, як політика в рамках профспілок, мала подвійний вплив. З одного боку, як було відзначено раніше, робилась спроба зробити українську мову офіцій-

ною мовою масово-організаційної роботи, з іншого — було намагання популяризувати українську мову і культуру через різні курси, гуртки, культурні міроприємства, читання україномовних книг та преси тощо. Але знання цієї мови для робітників, членів спілок не було обов'язковим. Профспілкам, як і іншим громадським організаціям, дозволялось розробляти свої програми, і вони внаслідок пасивного, а іноді негативного ставлення свого керівництва часто намагались ігнорувати українізаційну програму. Єдине, що їх підштовхувало, — це була партія, яка вимагала суворої дисципліни, а, оскільки профспілкові керівники були переважно членами партії, то вони змушені були виконувати партійні вказівки, в яких було вказано проводити українізаційну роботу. Тому у виступах профспілкових лідерів в останній третині 20-х рр. лише зрідка можна було почути закиди проти українізації робітників. Вони тільки її проводили такою, якою її хотіло бачити партійне керівництво, «українською по формі і радянською по змісту». Характерним у цьому відношенні є виступ одного з профспілкових керівників М.С.Рабічева на IV з'їзді профспілок України (грудень 1928 р.), де була чітко окреслена мета, яку ставило профспілкове керівництво, будучи спонукуваним партією: «.. українізація зовсім не в тому, щоб українізувати папери. Українська мова не є самоціль. Це є засіб для того, щоб робітництво, а саме основний його кадр, ті саме робітники Донбасу, Дніпропетровська та Харківщини, що вони є підпорою радвлади, — щоб саме вони були провідником цілого українського процесу. Для цього, звісно, треба, щоб вони опанували українську мову. Ми не примушуємо насильством жодного робітника українізуватись, але ми кажемо кожному робітникові: «Якщо ти не опануєш українську мову і ти не впливатимеш на цілу українську культуру, то це зробить буржуазія і це буде загрожувати твоїй диктатурі.»¹¹⁷

Зразком ставлення керівництва профспілок до проведення українізаційних заходів в останній третині 20-х років може бути і постанова пре-

зидії ВУРПС від 6 квітня 1928 року: «Українізація профспілок та обслуговування культурних потреб робітників національних меншостей», де для прискорення масової українізації у пролетарському середовищі пропонувалось здійснити наступні кроки:

- скерувати на це виховну, особливо культурно-освітню роботу;
- всю роботу у цьому напрямку проводити, всебічно роз'яснюючи робітничим масам потребу опанування української мови й активної участі в проведенні українізації;
- вжити заходів щодо висунення на профспілкову роботу робітників-українців і ліквідації такого болісного питання, як погане знання української мови спеціалістами.¹¹⁸

Варто зазначити, що в напрямку проголошення курсу на активну українізацію робітничого класу приймалось багато профспілкових постанов. Однак, часто подібні документи керівництва ВУРПС не отримували практичного вирішення. Дійсний стан речей бажав кращого. Ось як описує ставлення до української мови на шахтах Донбасу газета «Вісті»: «По всіх 36 великих і малих шахтах Краснолуцького райкому союзу гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з'їздах дуже урочисто проголошуються промови про українізацію, а на практиці профспілкові бюрократи скрізь з обуренням скаржаться: кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники в нас руські». Шахткомівці всю свою роботу проводять російською мовою. Коли робітники українці звертаються до профспілкових чинуш українською мовою, шахткомівці часто глузують з них і вимагають говорити російською мовою: «Поїдете до своєї хахландії, там будете говорити своєю «собачою мовою» — часто можна чути від шахткомівців.»¹¹⁹

Шовіністичні настрої та дії були поширені й серед робітників, особливо коли йшла мова чи приймались міри щодо українізації профспілкової роботи. Зокрема, будівельники Залізного р-ну (Донбас) закидали грязю-

кою колдоговір, що був написаний українською мовою, на Риковському заводі (теж Донбас) зривались україномовні оголошення завкому.¹²⁰

Становище ускладнювалось тим, що керівництво профспілок часто не бажало бачити дійсні причини повільного просування українізаційної програми. В перешкодах звинувачували часто кого завгодно, і їхні погляди приймались рядовими робітниками. Характерним у цьому відношенні є приклад з машиністом копальні Лук'яновим. Побувавши у Києво-Печерській Лаврі під час культпоходу сталінських робітників до Києва, він зробив висновок, що лише викинувши мощі святих і розігнавши ченців, можна піти швидше «шляхом культурної революції й українізації».¹²¹

Проблема була і в тому, що низовий профспілковий апарат не завжди до кінця розумів зміст і напрямки національної політики. В тогочасних умовах було важко провести межу між націоналізмом і курсом на сприяння розвитку національної культури, оскільки рамки «дозволеного» в сфері культури протягом 20-х рр. постійно розширювались, і те, що на перших етапах українізації могло кваліфікуватись як націоналізм, через кілька років розглядалось як необхідна сфера українізаційних заходів. Тому для діяльності низових профспілкових органів потрібні були постійні вказівки і контроль з боку вищих органів, що на той час було не так легко й здійснити.

Будучи відірваною від своєї потенціальної основи, позбавлена природності, постійно послаблювана антиукраїнськими заходами, — українізація часто нагадувала комедію. У середовищі робітників та службовців були розповсюдженими такі висловлювання: «У нас українською розмовляють лише жартома, а якщо говорять про щось серйозне, то лише російською»; «І не потрібна нам зовсім ця культура»; « Не хочу виписувати української літератури і кінець. Вчіть українців, а росіян і євреїв вчить нічого»; «Українську мову страшно не люблю і з тих, хто розмовляє українською, сміюсь»; «В Донбасі справжніх українців нема, вони вмерли, мова

змінилась, — навіщо ж нам вивчати українську мову»; «Українізації нам не треба, жили без неї й ще зуміємо прожити» тощо.¹²²

Поширювались різні домисли щодо українізації навіть в інших республіках. Так, на заводах Москви подавались записки, в яких зачитувалось: «Чи правда, що на Україні хочуть на заводах розрахувати всіх росіян і замінити їх українцями?»¹²³ Подібні настрої були поширеними й на Донбасі.¹²⁴

Досить негативно ставились до українізаційних процесів така частина членів профспілок, як спеціалісти, що не раз відзначалось у профспілкових постановках. Їх негативне ставлення до української мови та культури підсилювало те, що спеціалісти самі були здебільшого неукраїнцями. Для них характерним було не лише намагання ігнорувати українізаційні заходи, але й прояви русотяпських великодержавних настроїв, які вони, як зазначає постановка ЦК КП(б)У від 23 грудня 1929 р., «намагаються перекидати ... навіть у робітничі маси».¹²⁵

Для ілюстрації наведемо кілька показових фактів, що їх приводить П.Постишев у своїй доповіді на пленумі Харківського ОПК (лютий 1930 р.):

До «Луганської Правди» надіслав листа інженер-гірник, який в ньому пише, що «по запровадженні обов'язкового листування українською мовою в рудоуправі почалось нераціональне використання технічної сили». А ось уривок з виступу другого інженера на зборах: "На мою думку безглуздо й непотрібно звільняти, непотрібно робити жертви в ім'я завтрашньої культури", де чітко проявлений великодержавний шовінізм у кваліфікації української культури як "завтрашньої".¹²⁶

Однак, незважаючи на перешкоди, українізаційні процеси в низових профспілкових організаціях, і в середовищі їх членів відбувались, і, як показує порівняння профспілкових переписів 1926 і 1929 рр., вони проходили досить інтенсивно. Порівнюючи профспілкові переписи, слід мати на увазі,

що якщо в 1926 р. членів профспілок запитували про їхню рідну мову, то в 1929 р. у відповідному абзаці інструкції було записано:» За рідну мову того, кого запитують, вважаємо ту, що він нею краще володіє.»¹²⁷

Цікаво відзначити, що за період з 1926 по 1929 р. число тих робітників та службовців, які розмовляли українською мовою у родині, значно зросло. Зокрема, у спілці гірників збільшення відбулось з 15,2% до 26%, у металістів, відповідно, — 15,7 і 22,7%, у будівельників — 27,3% і 37,8%, у спілці Місцевтран — 21,8 і 33,9%, у спілці Робос — 59,6 і 67,3%; радторгслужбовців — 42,6 і 49,5%.¹²⁸

Як зазначалось вище, внаслідок величезного міграційного потоку селян в місто, характерного для другої половини 20-х рр., що йшов паралельно з проведенням українізаційної політики, міста перестали бути центрами русифікації. Оскільки в міста переселялась велика кількість українців, то асимілювати їх у російську культуру, як це траплялось раніше не було так легко. На перешкоді русифікації стояла і українізаційна програма. Процеси українізації та широкої урбанізації надали сили зворотнім процесам — русифікація міст замінюється українізацією, багато робітників-українців, що стали російськомовними, повертались до рідних витоків української мови та культури. Ідея українізації серед робітників на кінець 20-х років стає більш популярною, ніж кілька років тому. Велику роль в цьому зіграли і популяризаційні заходи: виїзди українських письменників у промислові райони, пропаганда, агітація в пресі тощо.

Цікаві дані щодо ставлення до українізаційних заходів демонструє анкетування 1929 р., проведене серед 84 робітників Донбасу: 56 робітників виявили бажання, щоб було організовано гуртки, де викладали б українські предмети; 14 чоловік бажало здешевлення українських книг.¹²⁹ Важко сказати, який процент правдивості цього опитування, але, ймовірно, що час та пропаганда робили свою справу. Безперечно, були б досягнуті значні успіхи у сфері поширення української мови та культури у промислових

районах, якби на початку 30-х рр. «допомога» природньому українізаційному процесові не почала поступово згортатися, а згодом і взагалі набула зворотного характеру.

ВИСНОВКИ

Рішення XII з'їзду РКП(б), стосовно курсу на коренізацію, стали вимушеною поступкою неросійському населенню Радянського Союзу. Таким чином комуністична партія намагалася продемонструвати йому свою турботу про його національний розвиток і притягнути його на свій бік, щоб потім, здебільшого із селянської дрібнобуржуазної маси, виховати нових радянських людей — «гідних будівників комунізму».

Національну політику, яка проводилась у 20-ті рр. в Україні українське населення зустріло з ентузіазмом. Складніше цей процес проходив у русифікованих південних та східних регіонах, де населення часто сприймало в штики намагання познайомити їх з українською культурою та мовою. Тому на шляху подолання перепон прийшлося докласти чималі зусилля, особливо це стосувалось проведення українізаційних заходів серед робітників та службовців, членів профспілок. Проаналізовані в дисертації документальні матеріали свідчать, що українізація профспілкового апарату і українізація, здійснювана профспілками серед робітників та службовців, була одним з найскладніших процесів у національній політиці радянської влади.

Профспілковий апарат не був готовий сприйняти і підтримати політику українізації, оскільки значну частину його, а, особливо верхів, тобто апарату ВУРПС, становили працівники неукраїнського походження, які вважали українську мову нижчою, селянською. У своїй більшості профспілкові бюрократи сприймали українізацію як тимчасовий захід, направлений на зближення переважно російського міста й українського села, бачили в ній засіб притягнути на бік радянської влади українські народні ма-

си. Тому відповідним було і їхнє ставлення: пройти курси по вивченню української мови, відзвітувати про набуті знання, а потім можна і забути. Подібний стан речей був також у сфері українізації організаційно-масової і культосвітньої роботи, коли на перший план висувалось намагання показати «досягнуті успіхи», часто існуючі лише на папері. Взагалі-то, українізація в очах профспілкових працівників була чимось подібна на ті періодичні заходи, що час від часу були характерними для цілого суспільно-політичного і культурного життя як України, так і всього Радянського Союзу: різні чистки, гасла на оволодіння знаннями і т.п.

Дослідження та аналіз українізаційної політики, здійснюваної в профспілках і профспілками, дали можливість узагальнити процеси, тенденції і наслідки цієї політики, зробити такі висновки:

1. Оскільки профспілки були «передавальним пасом» від комуністичної партії до робочих мас, то питання українізації їхньої роботи означало, наскільки ефективно буде здійснюватись воля партії у вирішенні національного питання і встановлення тіснішого зв'язку з українським населенням.

2. Планомірна діяльність по просуванню більшовицької українізаційної програми у рамках профспілок включала в себе українізацію профспілкового діловодства, пропорційне укомплектування профспілкового апарату національними кадрами, ведення українською мовою організаційно-масової та культосвітньої роботи, українізацію профспілкового друку, наповненість бібліотек україномовною літературою, агітаційно-пропагандистські кампанії тощо.

3. Для контролю над здійсненням українізаційної політики у профспілковій сфері були створені спеціальні органи: комісія з українізації при ВУРПС та окружні комісії. Крім того, існувала спеціальна підкомісія по профспілках, що входила до складу комісії по українізації при Політбюро ЦК КП(б)У.

4. Із самого початку реалізації національної програми відбувалась постійна боротьба між силами, що підтримували українізаційні процеси та їх антагоністами. Особливо гостро стояло питання щодо українізації робітничого класу.

5. У процесі українізації було створено правову основу й вироблено певний досвід створення правових гарантій для успішного просування національно-культурних заходів, який представляє практичний інтерес і на сьогоднішній час.

6. Недостатня матеріальна забезпеченість українізаційної програми була присутньою протягом усього періоду 20-х років і значно гальмувала вищезгадані процеси. Профспілки не були зацікавлені виділяти свої кошти на проведення українізації і це було однією з причин їхньої пасивної позиції під час вирішення цього питання.

7. Значну допомогу у просуванні національно-культурних програм у середовищі членів профспілок надали природні українізаційні процеси міграційного характеру. Переселення сільського україномовного населення у зрусифіковані міста почало перетворювати русифіковані міста в українські культурні центри і допомогло змінити ставлення міського населення до української мови та культури.

Українізація профспілок і за участю профспілок була лише складовою частиною цілого українізаційного процесу. Але оскільки вона торкалася всіх трьох сфер, які за визначеннями М.О.Скрипника були найголовнішими ділянками в галузі українізації, - освіті, друку і робітництва, а остання відбувалась фактично повністю завдяки діяльності профспілок, то на висвітленні даної проблеми не можна ставити крапку, так як проблема дерусифікації міста і робітничого класу на сьогоднішній день набула ще більш гострої актуальності, ніж у 20-х рр., і потребує пильної уваги як з боку державних органів, та громадських організацій.

- ¹ Кошелівач І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — С.95.
- ² Потебня А.А. Мысль и язык. — К.: Синто, 1993. — С.172.
- ³ Ленін В.І. Повне зібр. тв. - Т.44. - С.481.
- ⁴ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.1, спр.1001, арк.1.
- ⁵ Там само. — Арк.15.
- ⁶ Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев: май 1923 - ноябрь 1924: Отчет Укрбюро В.Ц.С.П.С. второму съезду профсоюзов Украины. — Б.м., б.г. — С.47.
- ⁷ Там само. — С.48.
- ⁸ Там само. — С.48-49.
- ⁹ Там само. — С.47.
- ¹⁰ Там само. — С.51.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.179, арк.4; Там само. — Спр. 1978, арк.3.
- ¹⁴ Второй съезд профсоюзов Украины 3-8 ноября 1924 г. : Стенограф. отчет. - Х., 1924. — С.114.
- ¹⁵ КПСС о профсоюзах. - М., 1957. - С.75.
- ¹⁶ Горлач М. Вірна опора партії комуністів: Профспілки України у боротьбі за здійснення лені плану комуністичного будівництва. — К., 1966. — С.35.
- ¹⁷ Второй съезд профсоюзов Украины... — С.115.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — оп.20, спр.1977, арк.83.
- ¹⁹ Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали). — Х., 1925. — С.14.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² VII губсьезд совторгслужащих Харьковщины 24-28 января 1925 г. — Х., 1925. — С.37.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.1675, арк.106.
- ²⁴ Гапцов В. Проблеми розвитку літературної мови // Життя і революція. — 1925. — №10. — С.61-62.
- ²⁵ Скрипник М. Не об'єкт, а суб'єкт // Шлях освіти. — 1930. — №11-12. — С.12.
- ²⁶ Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали). — №2. — Х., 1926. — С.89.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Довідник українського профробітника: 36. провідних деректив і постанов Всеукраїнської ради професійних спілок, всеукраїнських міжспілкових з'їздів і нарад (Укл. С.Катковський, Ф.Долін, Е.Ронішнік. — Х., 1929. — С.195.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.1976, арк.85.
- ³⁰ Пролетарій. — 1926. — 5 март.
- ³¹ Там само. — 9 март.
- ³² ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2,спр.523, арк.78.
- ³³ Там само.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.15, арк.97.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.15, — ч.2, арк.330-331; Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к 3-му съезду профсоюзов Украины. — Б.м., б.г. — С.52.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.1977, арк.83.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.1, спр.158, арк.158.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.288, арк.65.
- ³⁹ Постанова 3-го пленуму ЦК КП(б)У (Про підсумки перевиборів низових профорганів) // Народній учитель. — 1926. — 23 червн.
- ⁴⁰ Резолюції VII Всесоюзного і III Всеукраинского съездов профсоюзов. — Х., 1927. — С.102.
- ⁴¹ Пролетарій. — 1926. — 25 сент.
- ⁴² Там само. — 2 сент.
- ⁴³ Там само. — 30 окт.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф.2605. — оп.2, спр.15, — арк.135-136.
- ⁴⁵ Пролетарій. — 1926. — 30 окт.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф.2605, спр.1, спр.1001, арк.12.
- ⁴⁷ Там само. — Ф.2717, оп.1, спр.148, арк.58.
- ⁴⁸ Там само. — Ф.2605, оп.2, спр.905, арк.20.
- ⁴⁹ Там само. — Арк.15.
- ⁵⁰ Там само. — Спр.906, арк.9.
- ⁵¹ Там само. — Спр.905, арк.15.
- ⁵² Резолюції 2-го пленуму Всеукраїнського центрального правління профспілки радторгслужбовців 6-10 березня 1925 року. — Х., 1925. — С.10.

- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.906, арк.9.
- ⁵⁴ Там само. — Арк.12.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Шлях освіти. — 1928. — №7. — С.217.
- ⁵⁷ Цит. за: Геккер М., Шлосберг Д. Профспілки України за 15 років. — Х., 1932. — С.58.
- ⁵⁸ Культробітник. — 1930. — №12. — С.10.
- ⁵⁹ Будівництво Радянської України: 36. — Вип.1. За ленінську національну політику. — Х., б.р., — С.33.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.1, спр.158, арк.157-158.
- ⁶¹ Будівництво Радянської України: 36. — Вип.1. — С.31.
- ⁶² Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к 4-му съезду профсоюзов Украины. — Х., 1928. — С.64.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.905, арк.15.
- ⁶⁴ Народне господарство УСРР (Статистичний збірник). — К., 1935. — С.475.
- ⁶⁵ Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев... — С.45.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Второй съезд профсоюзов Украины... — С.116-117.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.1660, арк.12-16.
- ⁶⁹ Коммунист. — 1923. — 29 июля.
- ⁷⁰ Там же. — 1925. — 18 января.
- ⁷¹ Там же. — 20 января.
- ⁷² Шевельов Ю. Українізація: Радянська політика 1925-1932 років // Сучасність. — 1983. — Ч.5. — С.46.
- ⁷³ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У: Об итогах украинизации. — М., 1926.
- ⁷⁴ Робітник освіти. — 1925. — №6. — С.39.
- ⁷⁵ Бугай Н.Ф. 20-40-е годы: депортации населения с территории Европейской России // Отечественная Россия. — 1992. — №4. — С.38.
- ⁷⁶ Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.). — Х., 1974. — С.32.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921-1925 гг.). — К., 1976. — С.123.
- ⁷⁹ Правда. — 1925. — 28 ноября.
- ⁸⁰ Второй съезд профсоюзов Украины... — С.174.
- ⁸¹ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к 3-му съезду профсоюзов Украины. — Б.м., б.г. — С.46.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.22-49, арк.68.
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.288, арк.25.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.2249, арк.45.
- ⁸⁵ Пролетарий. — 1926. — 31 августа.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф.2717, оп.2, спр.363, арк.2.
- ⁸⁷ Кравченко Б. Національне відродження та робітничий клас // Сучасність. — 1984. — Ч.1-2. — С.110.
- ⁸⁸ Там само. — С.112.
- ⁸⁹ Будівництво радянської України: 36. — Вип.1. За ленінську національну політику. — Х., б.р. — С.107.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.2248, арк.106.
- ⁹¹ Там само. — Арк.105.
- ⁹² Цит. за: Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику. — Б.м., 1933. — С.84.
- ⁹³ Там само. — С.85.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.1, спр.205, арк.71.
- ⁹⁵ Будівництво радянської України. — Вип.1. — С.31-32; Див. також: ЦДАГО України. — Ф.1, оп.1, спр.205, арк.142.
- ⁹⁶ Довідник українського профробітника... — С.277-278.
- ⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.906, арк.547.
- ⁹⁸ Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. — Х., 1929. — С.10.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.544, арк.120.
- ¹⁰⁰ Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства (1928/29 - 1932/33 рр): Матеріали. — Х., 1929. — С.18.
- ¹⁰¹ Праця в промислових закладах України в 1925 р. — Х., 1927. — С.46; Труд в СССР: Справочник 1926-1930 гг. — М., 1930. — С.6.
- ¹⁰² Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р). — Х., 1930. — С.XVI.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.0, спр.2248, арк.108.
- ¹⁰⁴ Liber Y. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSP 1923-1929. — Cambridge, 1992. P.6.

- ¹⁰⁵ XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенограф. звіт та постанови. — Х., 1929. — С.145.
- ¹⁰⁶ Слущкий О.В. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. — К., 1963. — С.365.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.906, арк.49.
- ¹⁰⁸ Національне питання та профспілки: Збірка. — Х., 1930. — С.14.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.523, арк.344. ●
- ¹¹⁰ Службовець Київщини 1925 р.: Відчит Київського відділу спілки радторгслужбовців до VIII окрз'їзду. — К., 1925. — С.58.
- ¹¹¹ Відчит правління Харківської окружної філії III (X) окружному з'їздові спілки радторгслужбовців (березень 1927 — березень 1928 р.). — Х., 1928. — С.59.
- ¹¹² Національний перепис робітників та службовців України ... — С.XLVIII
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само. — С.XLVIII- С.XLIX.
- ¹¹⁵ Там само. — С. XLIX.
- ¹¹⁶ Культурбота профспілок в добу реконструкції: Хрестоматія. — Х., 1931. — С.110.
- ¹¹⁷ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок 1-8 грудня 1928 р.: Стенограф. звіт. — Б.м., б.р. — С.340.
- ¹¹⁸ Довідник українського профробітника. — С.272-275.
- ¹¹⁹ Цит. за: Галій М., Новицький Б. Геть маску! Національна політика на Рад. Україні в світлі документів. — Львів-Прага, 1934. — С.23-24.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.2894, арк.106.
- ¹²¹ Карпенко О. Похід тривас: Похід робітничої Сталінщини за опанування української культури. — Х.-К., 1930. — С.38.
- ¹²² ЦДАГО України. — Ф.1., оп.20, спр.2631, арк.118-120; ЦДАВО України. — Ф.2605, оп.2, спр.907, арк.340.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф.1., оп.20, спр.2256, срк.11.
- ¹²⁴ Там само. — Спр.2894, арк.106.
- ¹²⁵ Культурбота профспілок в добу реконструкції. — С.113.
- ¹²⁶ Постишев П. Национальный вопрос в реконструктивный период. — Х.; 1930 — С.26-27.
- ¹²⁷ Національний перепис робітників та службовців України... — С.XIX.
- ¹²⁸ Там само. — С.XXV.
- ¹²⁹ ЦДАГО України. — Ф.1., оп.20, спр., 2631, арк.120.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Українізація профспілкового апарату	5
РОЗДІЛ II. Українізація робітників і службовців	22
ВИСНОВКИ	41
ЛІТЕРАТУРА	44

Підписано до друку 07. 09 99 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 2,72 Обл. вид. арк. 2,89
Тираж 100. Зам. 177 1999 р. Ціна договорна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

